

Слюніна О. В.,

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

АРХЕТИПНИЙ КОНЦЕПТ ЗЕМЛЯ В ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ

У статті розглядаються семантичні наповнення концепту земля, які супроводжують цей концепт "постійно", роблячи його особливо цінним для різних культур, розкриваючи архетипну природу цього концепту.

Ключові слова: архетипний концепт, семантична сфера, семантичне наповнення, земля.

В статье рассматриваются семантические наполнения концепта земля, которые "постоянно" сопровождают данный концепт, делая его особенно ценным для различных культур, и раскрывают архетипную природу этого концепта.

Ключевые слова: архетипный концепт, семантическая сфера, семантическое наполнение, земля.

The article is focused on the semantic fillings of the concept earth. These semantic fillings accompany the concept permanently, make it important for different cultures, and reveal archetypal nature of this concept.

Key words: archetypal concept, semantic sphere, semantic filling, earth.

Образ землі завжди був одним із центральних образів у світовій культурі. Як зазначає І. Я. Франко, у літературі "тема ця викликала появу <...> творів першорядного значення, а це найкращий доказ того, що дана тема жива та пекуча, що порушує вона ряд глибинних суспільних і загальнолюдських інтересів" [21, с. 176]. Цілком узгоджується з цією думкою спостереження, зроблене В. М. Топоровим: від сивої давнини, "слово земля, тема землі, її ідея, безсумнівно, відзначені, як відзначені й численні фрагменти тексту з ключовим словом земля" [18, с. 289].

Концепт **земля** в усій своїй багатомірності й величч, у своїх зв'язках з часом, працею та людиною досить часто з'являється в міфах, фольклорі, філософічних роздумах, а також у творах художньої літератури, де він постає одним з наскрізних та концептуальних образів: наприклад, як у романі М. М. Коцюбинського "Fata Morgana", повісті О. Ю. Кобилянської "Земля", а також однойменному кіносценарії О. П. Довженка, де майстри слова торкаються пекучої теми залежності людини-селянина від землі, врожаю. Напевно, саме тому герої цих письменників наділяють землю рисами живого організму, розмовляють, радяться з нею, неначе з живою істотою.

Вагомий внесок у вивчення феномену землі у сфері мовознавства зробили К. Ю. Голобородько, С. Я. Єрмоленко, О. О. Железняк, М. В. Кудряшова, В. М. Топоров, С. А. Шуляк.

Семантика мовного знака цілком правомірно ставиться дослідниками в центр аналізу концептів, оскільки значення слів постають важливими елементами структурної організації свідомості. Таким чином, аналіз словникових дефініцій є необхідним, оскільки значення, що їх фіксують словники, дозволяють визначити сутність загального сприйняття концептів носіями мови. Інтерпретація словникових даних сприяє визначенню змістового мінімуму концепту, тієї бази, яка слугуватиме відправною точкою для подальшого дослідження концепту. Необхідність окреслення поняттєвого шару зумовлена ще й тим, що в художній творчості обов'язково знайдуть свій вияв семантичні наповнення, які становлять ядро концепту.

Щодо лінгвального вираження, то словом-іменем концепту є лексема *земля*, оскільки передає план змісту концепту найбільш повно й адекватно. Однак, як й інші концепти, концепт **земля** може вербалізуватися низкою інших лексем, серед яких *планета, ґрунт, поле, город, нива, суходіл, берег, країна, Вітчизна, Батьківщина, Україна*.

Для встановлення поняттєвого шару, ядерної зони концепту, звернімося до словникових даних. Так, в академічному "Словнику української мови" в 11-ти томах слово *земля* має такі дефініції: "1. Третя по порядку від Сонця велика планета, яка обертається навколо своєї осі і навколо Сонця. // Місце життя і діяльності людини. 2. Верхній шар земної кори. 3. Речовина темно-бурого кольору, що входить до складу земної кори. 4. Суша (на відміну від водяного простору). 5. Ґрунт, який обробляється і використовується для вирощування рослин. 6. Країна, край, держава" [15, с. 557–558]. У "Великому тлумачному словнику сучасної української мови" за редакцією В. Т. Бусела додається розуміння землі як "нуля" в електротехніці [4, с. 457]. Дослідивши лексикографічний опис ЛСВ слова *земля*, робимо висновок, що поняттєвий шар концепту складають семантичні наповнення **земля – планета, земля – ґрунт, земля – країна, земля – поверхня, земля – речовина, земля – суходіл, земля – територія з угіддями**, або **земля – поле, земля – світ, земля – провідна маса землі, потенціал якої приймається рівним нулю**. Щоб довести архетипність та універсальність наведених смислових складових концепту зазначимо, що такі дефініції містяться не лише у групі слов'янських мов, але також і в романо-германській, індійській тощо.

С. Я. Єрмоленко пропонує розмежовувати словникове значення слова *земля* і його смислове наповнення в літературних творах, де лексеми-репрезентанти концепту **земля** "виступають основою створення зорових, звукових, інших фізично і психологічно сприйманих контекстів, а сам автор, віддаючи сприйманий світ у слові, є нібито і живописцем, і скульптором, і композитором. Художній текст має викликати у читача не тільки спільні з іншими людьми асоціації, а саме індивідуальні, особисті" [7, с. 227].

Культурна складова становить фонові знання носіїв мови про концепт. Дослідження етимологічного та історичного шару є особливо актуальними при з'ясуванні структури архетипних концептів, оскільки ці уявлення сприяють розкриттю глибинних, прихованих під покривом століть, смислів.

Концепт **земля**, безперечно, є одним з найважливіших у картині світу слов'янських народів. Про важливість земної стихії для слов'ян свідчить навіть той факт, що одна з літер кирилиці мала назву *земля*. Розглядаючи міфологічні погляди українців, Г. О. Булашев стверджує, що до "землі український народ, як народ передовсім землеробський, почуває глибоку повагу, яка подекуди <...> межує з обожненням" [3, с. 268].

Етимологія слова відіграє важливу роль у формуванні смислового простору концепту. Багато дослідників укажуть, що назви природних стихій належать до найдавніших прошарків лексики української мови. Підтверджується ця думка і словниковими даними. В “Етимологічному словнику української мови” наголошується, що слово *земля* утворене від слова *зем, зemi*, яке трактується як “земля; підлога, переважно цегляна” [6, с. 259]; російське та давньоруське *земь*, білоруське [зем] “чорнозем”, словацьке *zem* “земля”; – скорочений варіант слова *земля* ... первісне значення відбите в сучасному *чорнозём, глинозём* та ін.” [6, с. 259]. У цьому ж словнику наголошується, що іменник *земля* наявний в багатьох давніх та сучасних мовах, де він у своїй структурі містить компоненти смислу ‘низ’: російське *земля*, білоруське *зямя*, давньоруське *земля, земя*, польське *ziemia*, чеське *zeme*, словацьке *zem*, великолужицьке *zemiśa, zemiŕa*, нижньолужицьке *zemŕa*, полабське *zima*, болгарське *земя*, македонське *земја*, сербохорватське *зёмла*, словенське *zémŕa*, старослов’янське *земѧ, земѧ*; праслов’янське – **zemja*; – споріднене з литовським *žẽte* “земля”, *žẽtas* “низький”, латиське *zeme* “земля”, *zems* “низький”, прусське *same, semte* “земля”, *semtai* “низький”, латинське *humus* “земля”, перське *zān-*, авестійське *zā-*, родий відмінок *zētō*, грецьке *χρόν* – те саме, *χαμαί* “на землі”, *χαμηλός* “низенький”, хетське *tekan* “земля”, тохарське А *tkam*, тохарське В *ket*, давньоіндійське *ksāh*, місцевий відмінок *ksāmi* – те саме, індоєвропейське **ǵhǵem-*, **ǵhǵodm-* “земля” [6, с. 259]. Аналогічна етимологія наведена в “Етимологічному словнику російської мови” М. Фасмера [19, с. 93] та “Історико-етимологічному словнику сучасної російської мови” П. Я. Черниха [22, с. 323]. Таким чином, бачимо, що архетипне уявлення про землю як про низ (на протигагу небу) закладене у внутрішній формі слова.

Одне з пріоритетних завдань лінгвокультурології полягає у встановленні мовних засобів і способів фіксації культурної пам’яті. Дослідження історичного шару концепту вимагає звернення до культурної антропології, міфів та народних уявлень.

Наскрізний антропоморфізм, що панує в міфологічній свідомості дозволяє виокремити у структурі концепту семантичну сферу ЗЕМЛЯ – ЖИВА ІСТОТА. Зважаючи на той факт, що перші міфи багатьох народів світу наділяли землю ореолом божественності (міфи Давнього Єгипту, Давньої Індії, Давньої Греції), то можна виокремити семантичне наповнення *земля* – *божесттво*. Якщо придивитися уважніше, то розуміння землі як Великої Матері, що стоїть в основі теогенічного чи теокосмічного процесу присутнє в міфологіях майже усіх народів. Подібні вірування відбивають і китайські, єгипетські, індійські перекази. Поклоніння Матері-Землі зафіксоване й на слов’янських теренах. Досліджуючи міфологічний світогляд слов’ян, О. О. Афанасьєв зазначає, що первісні племена визнавали землю живою істотою жіночого роду, адже “вона родить зі своєї материнської утроби, п’є дощову воду, здригається в судомах під час землетрусів, засинає зимою” [1, с. 57]. Отже, семантичне наповнення *земля* – *мати* закладене у стертих предикативних метафорах на кшталт: *земля родить, земля годує*. У порівняльному словнику міфологічної символіки в індоєвропейських мовах М. М. Маковського таке осмислення простежується у зіставленні кореня *ma* (який наявний у більшості мов) та суфікса *-ter-*. Учений пропонує порівняти давньоверхньонімецьке **mot* “земля” + латинське *terra* “земля” [11, с. 254]. Про те, що земля уособлює у свідомості людини жіноче начало, свідчить і спорідненість тохарського (А) *kuli* – “жінка”, але лідійського *qel* – “земля” [11, с. 34].

Слов’янами простір землі прирівнювався до гігантського тіла, скелі та каміння уособлювали кістяк, а водні масиви – кров, рослинність же мислилися як волосся. І знову ж таки, судженням Матері-Землі був Батько Небо. Вивчаючи архетип Матері-Землі в українському фольклорі, О. М. Таланчук підкреслює: “Архаїчне уявлення про небо і землю як шлюбну пару <...> координує “верх” і “низ” у системі світобудови” [17, с. 152]. Така бінарна опозиція пояснює означення *сиря*, яке часто фігурує при описах землі в фольклорних текстах: “Через атрибут сирості, – продовжує О. М. Таланчук, – Земля-Мати пов’язана з Небом-Батьком, з уявленням про дощ, що запліднює землю, завдяки якому земля родить багаті врожаї” [17, с. 152]. Через такі уявлення цілком зрозумілим є зв’язок землі з поняттям роду, на що вказує В. М. Топоров. Праслов’янське слово **rodь*, стверджує мовознавець, знайшло вираження в усіх слов’янських мовах і має основою індоєвропейський корінь **er-*; **or-*; **r-* – з властивим поширенням **-dh-*” [18, с. 281]. Саме з цим коренем пов’язані слова на позначення землі в багатьох мовах романогерманської групи, зокрема, англійське *earth* – “земля”, німецьке *erde* – “земля”, а також давньогрецьке *ἐρᾱ* – “земля”, кімрійське *erw* – “поле” [18, с. 282]. Отже, завдяки індоєвропейському елементові **er-(-dh-)*, як наголошує В. М. Топоров, відбувається “поєднання-роз’єднання небесного і земного, чоловічого і жіночого начал” [18, с. 282], а втіленням “такого стану і результатом такого руху якраз і є – рід” [18, с. 282]. Елемент з о-вокалізмом **or-(-dh-)* виражає результат поєднання небесного і земного: “праслов’янське **rodь* < індоєвропейське **or-dh-*, яке відображається і в балтійських мовах: латиське *rads* “рід”, “родич”, *raza* (< **radiā*) “велика родина”, “великий урожай”, *rasma* “родючість”, “великий урожай”, “процвітання”, литовське *rasme* “врожай” [18, с. 282].

У “Словнику давньоукраїнської міфології” С. П. Плачинди *земля-мати* тлумачиться як “дополітеїстичний образ-тотем протоукраїнців, які поклонялися родючій ниві, всій землі. Образ Землі-Матері ввійшов поетичним символом до фольклору як українського, так і російського та білоруського народів. Цей образ зберігся в примовках: “Гріх землю бити – вона наша мати”, “Навесні гріх землю бити – вона вагітна” і т. п.” [13, с. 28]. Це знаходить підтвердження й у спостереженнях В. В. Жайворонка: “<...> в народній уяві виступає персоніфікованою істотою, тому не можна бити кием по землі, бо їй болить, і це великий гріх” [8, с. 243].

Після міфологічного періоду настає зміна світоглядної парадигми, формується релігійний світогляд. Важливу роль для розвитку архетипних смислів концепту *земля* відіграла й християнська модель. В основі всієї християнської теології, від Августина Блаженного до теперішнього дня, лежить біблійний текст, згідно з яким Бог створив першу людину та всіх живих істот із земної стихії: “І створив Господь Бог людину з пороку земного, і вдихнув у лице її дихання життя, і стала людина душею живою. <...> Господь Бог створив із землі всіх тварин польових і всіх птахів небесних” [2, с. 6]. Витворення першої людини – Адама – із землі, з глини, спричинює виникнення семантичного наповнення *земля* – *людина*, яке доповнює семантичну сферу ЗЕМЛЯ – ЖИВА ІСТОТА. Принагідно зазначимо, що

цей глибинний шар концепту знайшов своє втілення у словнику В. І. Дала, який фіксує таке значення лексеми *земля*: "в цьому значенні саме тіло людини іменується землею. Земля еси, і в землю підеш" [5, с. 678]. Порівняймо: тохарське (А) *atāl* – "людина", але буквально – "земний, створений із землі" [11, с. 188]. Про архетипність семантичного наповнення *земля* – *людина* свідчить також спорідненість назв частин тіла: латинське *crus* – "нога", але давньоанглійське *hrus* – "земля", індоевропейське **ped-* – "нога", але тохарське (А) *pats* – "земля" [11, с. 120].

Виокремлюється у структурі архетипного концепту *земля* й семантична площина *земля* – *тварина*. Зокрема, в праці М.М. Маковського йдеться про хтонічний характер миші, криси, риби, коня, бика та інших тварин: індоевропейське **geh-* – "миша", але лідійське *qela* – "земля", литовське *pele* – "миша", але індоарійське *palala* – "земля, глина", індоевропейське **ghōn-* – "риба" та грецьке *ἰχθυς* – "риба", але грецьке *χθων* – "земля", осетинське *sag* – "олень", але *sygut* – "земля", осетинське *kaef* – "риба", але німецьке діалектне *Hufe, Hube* – "земельна ділянка", російське *сиг* (назва риби), але осетинське *sygut, sigit* – "земля", англійське *horse* – "кінь" (давньоанглійське *hros*), але давньоанглійське *hruse* – "земля", латинське *taurus* – "бик", але латинське *terra* – "земля", латинське *aries* – "баран", але давньоанглійське *éar* – "земля" [11, с. 106, с. 113, с. 226, с. 286, с. 287]. У російській мові деякі вчені припускають спорідненість походження слів *земля* та *змія*. Пояснюється таке лінгвоментальне осмислення так само, як і попереднє – біблійним твердженням про абіотичне (від неживої матерії, взаємодії хімічних елементів) походження людини та інших живих істот.

Подібні думки дозволяють виокремити у складі семантичну сферу ЗЕМЛЯ – ЖИВА ІСТОТА семантичну площину *земля* – *людина* з семантичними наповненнями: *земля* – *жінка*, *земля* – *мати*, *земля* – *людина*, а також семантичну площину *земля* – *тварина*, наповнення якої може бути найрізноманітнішим.

Значний інтерес становлять прислів'я та приказки як виразники досвіду народу, його філософських пошуків, образного мислення. Будучи найдавнішими жанрами усної народної творчості, прислів'я є узагальненою пам'яттю народу, перлинами народної мудрості, оскільки за ними стоїть багатолітній досвід минулих поколінь. *Земля* в уявленнях народу була *святиною*, тому й найстрашніші прокляття та клятви містять у своїй структурі лексеми *земля*: "*Побила б мене свята земля*" [12, с. 108], "*Щоб тебе, окаянного, земля не прийняла*" [12, с. 150]. "У разі кривди земля може розступитися й поглинути злого чи грішника (звідси прокляття "бодай тебе земля поглинула" і клятва "земля нехай підо мною розступиться!", "щоб мені крізь землю провалиться!", "щоб нас живих земля пожерла!")" [8, с. 243]. В. В. Жайворонок зазначає, що "великого грішника по смерті свята земля може й не прийняти, і той тиняється по землі неприкаяний (непокаяний), а похований – не згниє (звідси й прокляття – "бодай тебе [свята] земля не прийняла!", "нехай тебе свята земля не прийме!")" [8, с. 243]. Отже, виокремлюється семантична сфера ЗЕМЛЯ – САКРАЛЬНА СФЕРА з семантичним наповненням *земля* – *святина*.

Міфи Давньої Греції сприяли виформуванню у структурі концепту *земля* семантичного наповнення *земля* – *опора*, що також належить до окресленої сфери. У міфах йдеться про землю як надійну субстанцію, що дає силу. Наприклад, досить поширеним є переказ про сина Посейдона та Геї – Антея, котрий отримував непереборну силу через постійний контакт зі своєю матір'ю. Втрача зв'язку із землею для Антея обернулася поразкою та загибеллю. Дещо подібне звучання мають українські та російські казки, в яких богатир черпає сили від сирої землі.

Біблійні корені має інше архетипне наповнення – *земля* – *місце останнього притулку* в межах семантичної сфери ЗЕМЛЯ – САКРАЛЬНА СФЕРА. З поширенням християнства утверджуються необхідність поховання людини саме в землі. Духівники на підтвердження цього постулату наводять слова з книги Буття – після гріхопадіння людина мусить тяжко працювати, аби прогодувати себе, до кінця своїх днів. Читаємо в Біблії: "повернешся в землю, з якої ти взятий, бо порох ти і до порохи повернешся" [2, с. 7]. В. Е. Орел прийшов до висновку, що "слово **mogyla* є метатизованою формою слова **gomyla* – "велика кількість каміння, пагорб" і походить від індоевропейської назви землі **dhghōm / *ghdhōm-*" [Цит. за 11, с. 237].

Християнське віровчення збагатило архетипний концепт *земля* смислом *земля* – *світ недосконалості* (яке доповнює семантичну сферу ЗЕМЛЯ – САКРАЛЬНА СФЕРА), адже в християнстві поряд з горизонтальною моделлю світу, в якій земля постає місцем народження та смерті людини, виникає вертикальна, де Всесвіт поділяється на три частини: небо (царство небесне, рай), землю та пекло, причому земля займає центральне місце. Звідси середньовічний геоцентризм. В епоху Середньовіччя всі земні страсті засуджуються, земне тіло, земні бажання визнаються гріховними. Пізніше цей архетипний смисл знайде своє вираження в літературі, де небесне часто протиставлятиметься земному і матиме значення 'мрія', 'ідеал'. Яскраво такі семантичні наповнення концепту *небо* та концепту *земля* в українській літературі представлені в поезії М. П. Петренка "Дивлюсь я на небо". Виникає бінарна семантична опозиція *земля* – *небо* як протиставлення духовного, ідеального і плотського, матеріального.

Важливі дані містять "Матеріали словаря древне-русского языка" І.І. Срезневського: лексема *земля* на слов'янських теренах мала значення однієї з чотирьох стихій [16, с. 971–975]. Таке розуміння спричинене уявленнями давніх греків, індійців, китайців, єгиптян та інших народів. Отже, перелік архетипних смислів концепту *земля* поповнюється семантичним наповненням *земля* – *першостихія*.

Семантичне наповнення *земля* – *добробут*, що репрезентує семантичну сферу ЗЕМЛЯ – ЖИТТЯ, яскраво представлене в країнах, де основним заняттям людей було землеробство. Відповідно, смисловий простір концепту збагачувався семантичним наповненням *земля* – *добробут*. Доповнює та уточнює цю думку П. П. Кононенко, аналізуючи український літературний процес ХІХ століття: "Особливої популярності в літературі набуває ідея влади землі, згідно з якою нові умови життя привели до того, що селянин уже знесиленим потрапив у суспільний організм купівлі й продажу <...> людина села – раб землі" [9, с. 36]. У різних мовах семантичне наповнення *земля* – *добробут* вибудоване на семантичному співвідношенні *земля* – *істи*: тохарське (А) *pats* – "земля, ґрунт", але російське *путь(ся)*, чеське *puda* – "земля" [11, с. 188].

Семантичне наповнення *добробут* фіксується й у слов'янських прислів'ях із компонентом *земля*. Тут, як стверджує С. В. Реутов, найбільш поширеними є ті, де земля постає годувальницею та об'єктом трудових зусиль [14].

Саме аспекти тяжкої праці та властивість землі давати врожаї, на думку дослідника, є домінуючими. Так, трудові взаємини між людиною та землею конденсуються у прислів'ях: “*Більше землю удобрять – будеш мати урожай*”, “*Дай землі, то й вона тобі дасть*”, “*Земля – наша мати, всіх годує*”, “*На чорній землі білий хліб родить*”, “*Земля – трудівниця, аж парує та людям хліб готує*”.

Традиційно в поезії земля наділяється таким параметром, як давнина, що зумовлений тривалим існуванням планети. Тож, до культурної складової доцільно віднести й семантичну сферу ЗЕМЛЯ – ЧАС з семантичним наповненням *земля – плин часу*. Порівняймо: давньоіндійське *kala* – “час”, але лідійське *qela* “земля”, грецьке *ora* – “час”, але давньоанглійське *ear* – “земля”, литовське *salis* “шматок землі”, але давньоанглійське *sael* “час”, осетинське *sygyt* – “земля”, але давньоісландське *sykn* “плин часу” [11, с. 89].

Таким чином, основні архетипні семантичні наповнення можуть бути вписані в такі семантичні сфери: ЗЕМЛЯ – ПРОСТІР (*земля – планета, земля – країна, земля – поверхня, земля – суходіл, земля – поле, земля – світ*) та ЗЕМЛЯ – ЧАСТИНА ЗЕМНОЇ КОРИ (*земля – ґрунт, земля – речовина*); ЗЕМЛЯ – ЖИВА ІСТОТА (*земля – божество, земля – людина, земля – жінка, земля – мати, земля – тварина*); ЗЕМЛЯ – САКРАЛЬНА СФЕРА (*земля – першостихія, земля – святиня, земля – опора, земля – місце останнього притулку, земля – світ недосконалості*); ЗЕМЛЯ – ЖИТТЯ (*земля – добробут*); ЗЕМЛЯ – ЧАС (*земля – плин часу*).

До перспектив дослідження відносимо можливість вивчення особливостей вербалізації архетипного концепту *земля* в художній літературі.

Література:

1. Афанасьев А. Н. Древо жизни : [избранные статьи] / Александр Николаевич Афанасьев. – М. : Современник, 1982. – 464 с.
2. Біблія : [книги священного писання Старого та Нового завіту в українському перекладі з паралельними місцями та додатками] / [пер. Патріарха Філарета]. – К. : Вид. Київ. Патріархії Укр. Православ. Церкви Київ. Патріархату, 2004. – 1408 с.
3. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Георгій Онисимович Булашев. – К. : Довіра, 1992. – 414 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
5. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / Владимир Иванович Даль. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1956. – Т. 1 : А–З. – 1956. – 699 с.
6. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; [голов. ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наук. думка, 1982–2006. – Т. 2 : Д–Коп. – 195. – 572 с.
7. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / Світлана Яківна Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
8. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / Віталій Вікторович Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 705 с.
9. Кононенко П. П. М. Коцюбинський і тема землі й селянства в літературі / П. П. Кононенко // У вінок М. Коцюбинському : [зб. наук. ст. і повідомл.]. – К., 1967. – С. 30-48.
10. Лобур Н. В. Культ землі в українській мові / Н. В. Лобур // Дивослово. – 1996. – № 3. – С. 22-23.
11. Маковский М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках : образ мира и миры образов / Марк Михайлович Маковский. – М. : ВЛАДОС, 1996. – 416 с.
12. Нема приповідки без правди : [російські прислів'я та приказки з українськими відповідниками] / [уклад. Н. Беленькова]. – [вид. 2-ге, випр. і допов.]. – К. : Дніпро, 1969. – 248 с.
13. Плачинда С. П. Словник давньоукраїнської міфології / Сергій Петрович Плачинда. – К. : Укр. письм., 1993. – 63 с.
14. Реутов Е. В. Земля как ценность в русских пословицах [Электронный ресурс] / Е. В. Реутов. – Режим доступу : www.nngasu.ru/bibl/voda&zemlya/reutov.pdf
15. Словник української мови : в 11 т. / [голов. ред. І. К. Білодід]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 3 : З. – 1972. – 744 с.
16. Срезневский И. И. Материалы для словаря древне-русского языка : в 3 т. / И. И. Срезневский. – СПб. : Тип. Императ. Акад. наук, 1893–1903. – Т. 1 : А–К. – 1893. – 1420 стб.
17. Таланчук О. М. Священний шлюб. Архетип матері-землі у фольклорі / О. М. Таланчук // Українознавство. – 2001. – № 1. – С. 152-155.
18. Топоров В. Н. К реконструкции балто-славянского мифологического образа Земли-Матери *Zemja & *Mātē (*Mati) / В. Н. Топоров // Балто-славянские исследования 1998–1999 : [сб. науч. тр.]. – М., 2000. – Т. 14. – С. 239-371.
19. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева]. – [2-е изд., стер.]. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 2 : Е–Муж. – 1986. – 672 с.
20. Февралёва О. В. Образы земли и подземелья в символистской картине мира Александра Блока : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.01.01 “Русская литература” / О. В. Февралёва. – Владимир, 2007. – 21 с.
21. Франко І. Я. Влада землі в сучасному романі / І. Я. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко. – К. : Наук. думка, 1976–1986. – Т. 28 : Літературно-критичні праці (1897–1892). – 1980. – С. 176-195.
22. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка : в 2 т. / П. Я. Черных. – [3-е изд., стер.]. – М. : Рус. яз., 1999. – Т. 1 : А–Пантомима. – 1999. – 624 с.
23. Шурко Л. Т. Образ землі в українському та світовому героїчному епосі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. филол. наук : спец. 10.01.07 “Фольклористика” / Л. Т. Шурко. – К., 2001. – 18 с.